

על הליכות הדת של היהודים בסוף המאה הט"ו

מתוך אגרות ר' עובדיה מברטנורא

אלימלך הורוביץ

כפתח איגרתו הראשונה לאביו מירושלים, מודיע לו ר' עובדיה מברטנורא על כוונתו לעשות לו 'מטעמים כאשר אהבת, מהודעת משפטי היהודים אשר בכל מדינה ומדינה'.¹ מטרת האיגרת היתה אם כן לא רק להעביר מידע אלא לעשות זאת בצורה ערבה. ואכן ר' עובדיה עשה מטעמים גם לנו, בזה שתיאר את חיי היהודים כאגן היס התיכון בלא כחל ושרק. תיאורו חשוב ומעניין במיוחד בכל הקשור לחייהם הדתיים של היהודים במקומות ששם עבר בדרכו לארץ-ישראל. נקודת-מבטו דומה לזו של האנתנוגראף המשתתף-משקיף של ימינו. מצד אחד תפיסתו והתייחסותו היא פנימית, כרב וכתלמיד-חכם המתעניין בראש ובראשונה בחיי הדת, ומצד שני, כאיש הצפון היורד דרומה לסיציליה ומזרחה לאיי הים התיכון, הוא גם משקיף מן המרחק של עובר-אורח, שאינו קשור נפשית לסביבתו המיידית. מבטו הוא גם פנימי וגם חיצוני, ולכן איגרתו חשובה במיוחד לחוקר המתעניין בדת העממית של יהודי ימי-הביניים — הדת כפי שהצטיירה בשטח, עם היגיון פנימי משלה, שלא תמיד תאם את דרך מחשבתה של הדת הרשמית. כך, למשל, כותב ר' עובדיה על ההערצה של יהודי פאלרמו כלפיו, תופעה שאינו משבח וגם אינו מגנה:

כי כאשר יעשו הגויים האלה לקדושים שלהם כן יעשו לי, ודלת הארץ אמרו כי ה' שלחני ורוחו [ישעיהו מח:טז] ורבים ביקשו מבגדי מעיל וצניף לזכר, והאשה אשר הגיעה למדרגה שתכבס ותגהץ החלוק אשר לי יאשרוה בנות.²

זו אפוא דוגמה להיותו משתתף-משקיף למופת. האיגרת גם פותחת לנו פתח לדבר על דתיות ים תיכונית במשמעותה היהודית — נושא שטרם הגיע זמנו לגיבוש מסקנות, אבל עובדה זו איננה פוטרת אותנו מלהעלות את השאלות המתבקשות מן החומר.

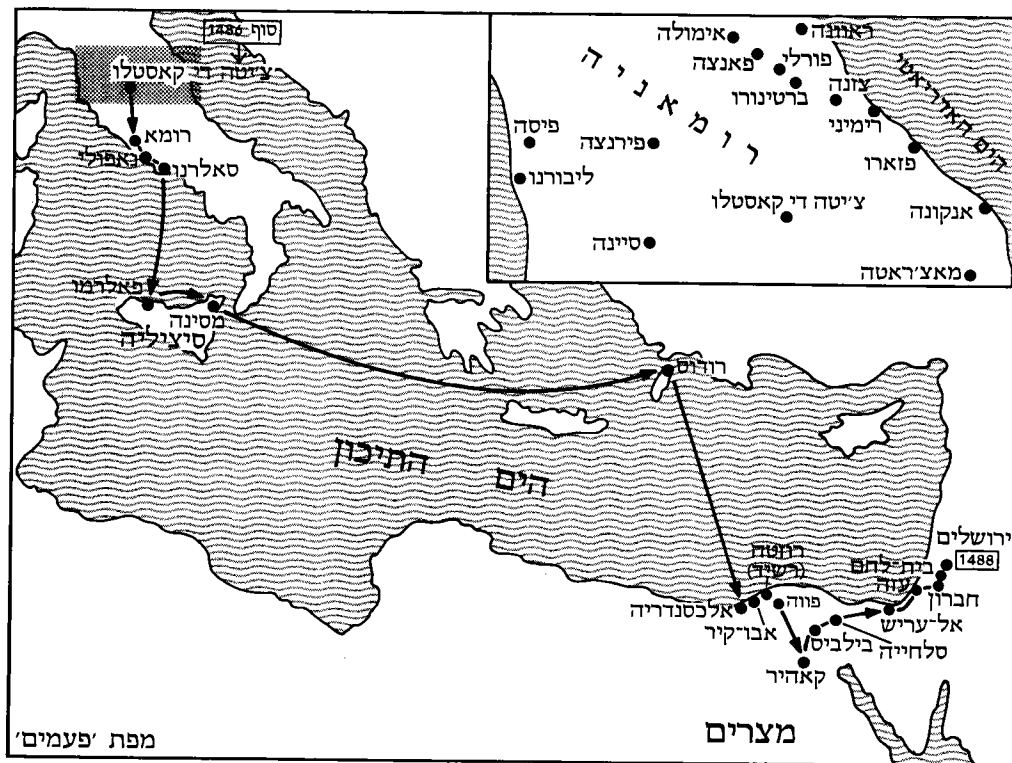
פירוט הפניות הביבליוגרפיות — ראה בסוף המאמר.

1 האיגרת מצוטטת כאן מתוך: יערי, אגרות, עמ' 103. מהדורתם של א' דוד ומ"ע הרטום (ראה: ספר קאסטור, עמ' 24-108) הגיעה אלי רק לאחר הכנת המאמר.

2 ראה: יערי, אגרות, עמ' 107.

נתיב עלייתו של ר' עובדיה מברטנורא מאיטליה לארץ-ישראל

כסליו רמ"ז – ניסן רמ"ח (בחלק מימין – אזור רומאניה)

א. שוני המנהגים בין הצפון לדרום

אחת משאלות היסוד בספרות מסע היא באיזו נקודה חש הנוסע שחצה את הגבול הסובייקטיבי בין העולם המוכר וכן העולם המוזר. בדרכו דרומה מציטה די קאסטלו (Città di Castello) עבר ר' עובדיה ברומא, נאפולי וסאלרנו, אבל כמעט לא כתב מלה לאביו על אודות המקומות האלה. רק בהגיעו לעיר הדרומית פאלרמו התחיל לתאר את 'משפטי היהודים אשר בכל מדינה ומדינה ועיר ועיר' – סימן שראה שוני מהותי בין מה שמצא שם למה שהיה מוכר לו מצפון איטליה. ואכן בעניינים מסויימים הוא מצא מצב הפוך מזה שידע. אחרי שסיפר על ריבוי ההלשנה אצל יהודי פאלרמו עד שעבירה זאת נעשית להם כהיתר' הוא ממשיך בנימה כמעט יכשה 'גם באיסור הנדה מקילים מאד, ורוב הארוסות תבואנה הרות לחופה. זולתי בינין של גויים ודיזים ומחמירים מאד'.³ משפט זה מייצג באופן מופתי את נקודת-מבטו המיוחדת של ר' עובדיה, אבל לא כל החוקרים הבינוהו כראוי.

3 ראה: יערי, אגרות, עמ' 104. השווה את דברי ר' אברהם חיון באגרתו לר' יצחק דה-פיסה, על יהודי סיציליה ובפרט פאלרמו 'אשר יש בה הרבה אנשים ריקים ופחזים, לא ידעו ולא יבינו תורת ה' תמימה'. ראה: הקר, עמ' צב.

מנחם הרטום, כמאמרו החשוב והחלוצי על אגרות ר' עובדיה, רואה כאילו המחבר קובל על התנהגות יהודי פאלרמו מפני שהיו מקילים באיסור נידה ומשבח אותם מאד על הנזרם מסתם יינם.⁴ אולם, כמו במשפט שצוטט למעלה על הערצתו כקדוש, אין כאן גינוי ואין כאן שבח, אלא תיאור בעלמא, והתיאור מרשים יותר משום העדר השבח והגינוי. מאוחר יותר מעיד ר' עובדיה על יהודי רודוס שהם 'נזהרים מיינם של גויים כאשר יזהרו מבשר חזיר', וספק אם יש כאן יותר שבח לזהירותם מלגלוג על התנהגותם כחסידיים שוטים. לאורך מסעו גילה ר' עובדיה את ההחמרה בסתם יינם כאחד ממרכיבי הדתיות של יהודי אגן הים התיכון, אפילו הקראים שבהם, ובמקום אחד הוא מעיר 'ובכל הגלילות שעברתי, חוץ מאיטליה, נזהרים מאד מיינן של גויים'.⁵ עדותו של ר' עובדיה היא אולי הראשונה על תופעה זו בקרב יהודי איטליה, אשר במאות ה-16 וה-17 היתה שכיחה למדי גם בקרב הרבנים. בתחילת המאה ה-17, כשהתפתח ויכוח סוער בין רבני איטליה סביב כשרות המקווה ברוויגו, הואשם ר' אבטליון מקונסיליו, אחד מראשי האוסרים, על-ידי מתנגדיו 'כי הוא מחמיר במים ומקל ביינ'.⁶ אבל למרות נימת הלגלוג שבהאשמה זו, גישה זו לחיי הדת שיקפה נאמנה את המסורת של יהודי צפון איטליה, שזילזלו כמידה רבה באיסור סתם יינם אבל הקפידו על טבילת נידה, אפילו בתנאים קשים. עתה מובנת יותר הערתו של ר' עובדיה על יהודי פאלרמו. נוהגם להחמיר ביין ולהקל באיסור נידה שימש לו מעין מטאפורה לשוני המוחלט בדתיותם של יהודי הדרום לעומת אלה שהכיר בצפון, ויותר ממה שביקש לשבח או לגנות רצה להצביע על שוני זה.⁷

אבל בעוד שבאגרותיו הוא שומר על מרחק מסוים, בהיותו בשטח הוא לא נמנע מלמתוח ביקורת על המחזלים הדתיים של יהודי פאלרמו. לדבריו: 'דרשתי נגד המלשינים ובוועלי הנדות וכיוצא בהם. ואמרו לי הזקנים כי רבים שבו מעזן, ומדי היותי שם חדלו המלשינים ההם'.⁸

ב. בין טהרה לצניעות – טבילת הנשים לאחר נידתן

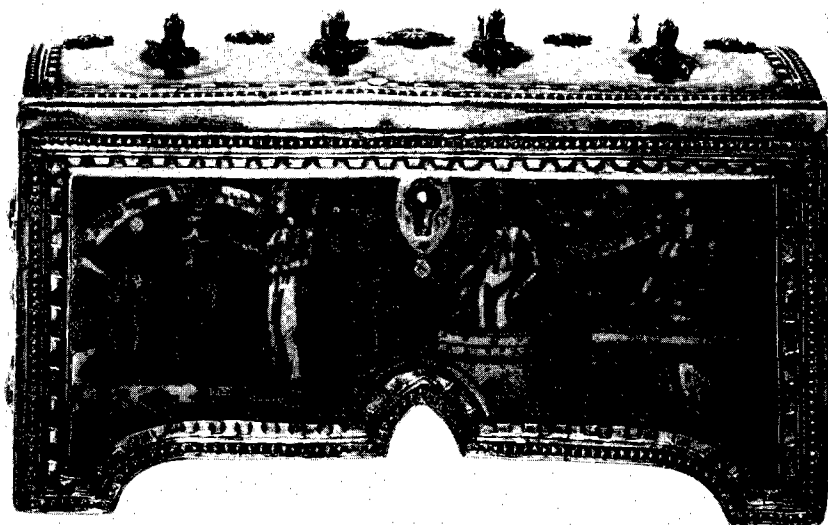
בדבריו שהובאו לעיל, ר' עובדיה אינו זוקף לזכותו אפילו הצלחה זמנית בקשר לכוועלי הנידות, שהיתה כנראה תופעה מושרשת ביותר, ואי אפשר לראותה כסטייה קלת ערך

4 ראה: הרטום, עמ' 118, והשווה לעיל, הערה מס' 2.

5 שני הציטוטים האחרונים — ראה: יערי, אגרות, עמ' 111, 120.

6 ראה: יערי, תעודה, עמ' 422; כהן, עמ' 76. דיון כולל על סתם-יינם באיטליה — ראה: כהן. כהן אינו מזכיר את עדותו של ר' עובדיה. על פולמוס רוויגו — ראה גם: שלזינגר. למצב במאה ה-17 ראה לדוגמה את השאלה שנשאל ר' משה זכות: 'על צורבא מרבנן הנזהר מסתם יינם והוא עושה בכיתו יין כתיקונו בכל דקדוק הכשרות [...] אפס כי בלכתו בדרך בהיותו במלון אורחים אצל הנכרים ולא נמצא אצלו שותות אלא סתם יינם הוא שותה ממנו'. ראה: שו"ת הרמ"ז, סימן נ. על טיבה של התייחסות זו אל תרבות זרה — ראה: בורק, עמ' 17, והספרות המובאת שם.

8 ראה: יערי, אגרות, עמ' 107.

שלוש המיצוות המיוחדות לנשים (מימין לשמאל): חלה, נידה (טבילה במקווה) והרלקת הנר — ציור ניילו על תיבת כסף מאיטליה, המאה ה־15

שמקורה בתאות בשרים. נצטרך לנסות להסביר מדוע נמנעו נשי היהודים כפאלרום מלטכול.

אותן נשים הצטיינו דווקא באדיקותן במישורים אחרים — לא רק בהערצת ר' עובדיה כקדוש, אלא בקיום כעין תיקון בליל הושענא־רבה, כפי שנראה להלן. גם אין זה סביר שבעליהן התעקשו לקיים איתן יחסים בזמן נידתן ממש, שהרי איסור הקיבה בתקופות אלו היה מעוגן לא רק בדת, אלא גם במדע ובפולקלור של ימי־הביניים. כך לדוגמה אומר הרמב"ן על הפסוק 'לוא אוכל לקום מפניך כי דרך נשים ל' (בראשית לא: לה): 'כי ידעו הקדמונים בחכמתם שהבלן מזיק. גם מבטן מוליד גנאי ועושה רושם רע, כאשר בארו הפילוסופים'. במקום אחר (ויקרא יח: יט) הוא כותב: 'זהנה היא כאפעה הממית בהבטחו, וכל שכך תזיק לשוכב עמה אשר תדבק גופה ומחשבתה בו ובמחשבתו'.⁹ וזמן קצר לאחר שר' עובדיה כתב את דבריו, העיד ר' משה באסולה על מערת הלל הזקן במירון: 'גם אומרים כי נס אחד נעשה בו, כי באים היהודים שיירה גדולה וכל אחד מדליק נרות תוך המערה מסביב, ואם נכנס בה אשה נדה מיד תכבינה הנרות. כלם מעידים ונשבעים שהוא אמת'.¹⁰ קשה אם כן להאמין, שבסיציליה במאה ה־15 לא התייחסו בחומרה לסכנות הצפריות למי שבא בקשר אינטימי עם אשתו בתקופת וסתה, וקשה כמו כן להאמין שהנשים נמנעו מתוך עצלנות מלטכול.

מה אם כן הביא למצב זה? שמחה אסף, לפני כ־40 שנה, מצא קשר בין עדותו של ר' עובדיה לעדותו של ר' ישעיה מטראני הזקן כ־250 שנה קודם לכן. באחת מתשובותיו הוא דן בשאלה אם מים שאובים במקוה פסולים מדרבנן או מדאורייתא,

9 ראה: רמב"ן, כרך א, עמ' קעז; כרך ב עמ' קד-קה.

10 ראה: יערי, מסעות, עמ' 140, ואפשר להרכות בדוגמאות נוספות.

ובהקשר זה מעיר: 'ואדוני כמלאך השם יודע שהדור פרוץ [...] ובעבור הדברים הללו שכתב רבינו הלל [...] שהשאיבה היא מדרבנן, הורגלו כל קהילות רומניא והקילו בטבילת הנדה ואין בכל רומניא אפילו קהל אחד שיטבלו כי אם בצחנת המרחצאות...' ר' ישעיה גם מספר על יהודי מכתים, שהיה תלמיד-חכם ובעל נפש ונשא שם אשה 'והרגיל להטביל את אשתו וחברו עליה בנות הקהל' ולסיכום הוא אומר: 'ובקהילות אחרות הייתי ובכל מה שדרשתי לא רצו לקבל ולא יכולתי מונעם, ונתרבה האיסור הזה והותרה להם עבירה זו בכל קהילות רומניא'.¹¹ בעיה זו היתה אפוא נפוצה למדי באזור הביזאנטי כבר בתחילת המאה ה-13. 'ש"ז שכטר, שפירסם לראשונה את התשובה מכ"י קיימברידג', העיר שיש אולי לקשר תופעה זו עם השפעת הקראים באזור, שהרי כבר בתקופת הרמב"ם ניכרת השפעה כעין זו על הנשים הרבניות במצרים. כוונתו לתשובת הרמב"ם שבה מעיד המחבר על 'עוון גדול, שכבר פשוט ברוב הציבור ולא נצלו ממנו אלא יחידים מתי מספר [...] שנתרשלו בדבר טבילת נדה במי מקוה'. אפילו אחרי שפירסמו רבני מצרים את העניין כרבים במשך שנים, כתב הרמב"ם: 'ראינו שהנגע עמד בעינו ולא חזרו למוטב, אלא אחד מיני אלף, ושהמכשול הזה רובו מן הנשים'.¹²

קיימת אם כן אפשרות שגם בחבל רומאניה הדבר נבע מהשפעה קראית. אבל יש להדגיש, שבעוד הרמב"ם מכנה את ההתרשלות בטבילה 'מנהג מינות' אין ר' ישעיה מזכיר, ולו ברמז, את הקראות בתשובתו. דבר זה לא מנע מחוקרים להפוך את השערתו של שכטר לעובדה בדוקה.¹³ אין לשלול את האפשרות של השפעה קראית, אך יש לחפש גם הסברים מכיוונים אחרים, במיוחד כשמדובר ביהודי פאלרמו, שאין ר' עובדיה מזכיר ביניהם קראים ככלל.¹⁴ עם זאת, אין להסתפק בתיאור ההתרשלות בטבילה כתופעה יס תיכונית בלי לשחזר מנטאליות דתית שמצאה מקום לפסוח על מצוה זו.

לדעת, יש לקחת בחשבון את העובדה שלאורך ימי-הביניים טבילה כשירה במקוה או במים אחרים היתה כרוכה לעיתים קרובות בבעיות קשות של צניעות, ובמקרים רבים נשים היו חייבות להחליט מה יקר להן יותר — צניעותן או טהרתן. כך לדוגמה, מסורת הקשורה בר' אליעזר מנרונה במאה ה-13 מספרת על 'שני תלמידי חכמים בארץ יון שלא היו רשאים נשותיהן לטבול בים מפני העם שבספינות על איי הים, ועשו בור בעיר ושפכו מים שאובין על שפתו מחוצה ל'.¹⁵ על תופעה חמורה יותר אנו שומעים

11 ראה: תשובות הר"ד, סי' סב. ראה גם: באומאן, עמ' 213-214 (את תרגומו והערותיו). ובהכללה — ראה: אסף, עמ' 101. 'יצוין עוד, כי המונחים קהילות 'רומניא' או 'רומניא' הננקטים כאן ובסמוך מכונים אל היהודים הרומאניוטים שישבו בביזאנטיון (ולא אל מחוז רומאניה שבאיטליה).

12 ראה: תשובות הרמב"ם, סי' רמב, והמקורות הנוספים המצוינים שם בעמ' 434. דברי שכטר — ראה: שכטר, עמ' 100.

13 דוגמאות לחוקרים אלה ולמסקנותיהם — ראה: סטאר, עמ' 19; אנקורי, עמ' 255.

14 לעומת זאת על קראי מצרים הוא מרחיב את הדיבור — ראה: יערי, אגרות, עמ' 119-121.

15 ראה: גרוס, עמ' 71. וראה גם: באומאן, עמ' 124.

מעמנואל הרומי, במחברת התופת. שם הוא פוגש, בין היתר, קבוצה של 'אנשי חמסים' / ברגלי סוסי אש גרמסים', ומסביר לו דניאל איש חמודות, מורה-הדרך: 'אלה הם בני עולה/ אשר שקדו בפתחי בית טבילה/ לראות הנשים המתקדשות מטמאתן/ כבואן ובצאתן'.¹⁶ אל מקור ספרותי יש להתייחס בזהירות רבה. אבל גם ממקורות אחרים אנו למדים שבועיית המציצים, בין גויים או בין יהודים, היתה נפוצה בערי איטליה הצפונית סמוך לזמן יציאתו של ר' עובדיה. הרב יהודה מינץ, בתשובה לקהילת טרוויזו (Treviso) דן בשאלת הצורך 'לעשות מקוה בין היהודים במקום צנוע כדי לטבול במתינות ובלתי אימה ויראה ופחד, לא בהליכה ולא בחזירה לא מערלים ולא מפריצים'. זמן קצר אחרי כן מתח הרב עזריאל דאינה ביקורת על אנשי קהילת קאזאלמאג'ורה (Casalmaggiore) (בחבל לומבארדיה), שנהגו נשותיהן לטבול 'במקום גלוי וידוע לכל, וכי תלכנה הנשים לטבול הלוך וטפוף ילכו אחריהן גויי הארץ'.¹⁷ בשתי תשובות אלה אין רמז לתלונות מצד הנשים עצמן על התנאים הבלתי צנועים, אלא שבעלי ההלכה חששו שהן תמהרנה בטבילתן ולא תהיה הקפדה על הסרת לכלוך וחוצצים אחרים. נראה שכרוב המקרים קיבלו הנשים בצפון איטליה את העובדה שהטהרה באה על חשבון הצניעות, אבל לא מן הנמנע שהנשים הרומאניוטיות ומאוחר יותר נשי פאלרמו בחרו דווקא להקפיד על צניעותן, ואולי ראו כמעשה הטבילה כתנאים הרגילים מצוה הכאה בעבירה.

אפילו בין הנשים האשכנזיות באיזור פאדובה ראה הרב יהודה מינץ צורך לגזור 'ששום אשה לא תתרחץ משום גוי בבית-המרחץ [...] ושלא להניח לכא שום זכר במקום שהנשים הולכות בבית המרחץ ערומות'.¹⁸ חוסר הקפדה זה בצניעות תרם, כנראה, ליכולתן של נשים אלה לקיים את מצות הטבילה כראוי. אבל בתרבות אחרת, שהקפידה יותר על צניעות הנשים, אפשר להבין לנפשו של נשים שבחרו שלא להיחשף ולהסתפק במים השאובים שבתוך בית-המרחץ. היהדות הרשמית מתייחסת כידוע בחומרה יותר לבעילת נידה מלחשיפת איברי גופה, אבל אפשר להבין שהיהדות העממית חשבה אחרת (במיוחד שהיתה יכולה להאחז בפיקציה שמים שאובים פסולים רק מדרבנן). מתוך כך אפשר גם להבין את אי הצלחתם של ר' ישעיה מטראני, ואחריו של ר' עובדיה מכרטרנורא, בשינוי דפוסי התנהגות כה מושרשים.

16 בהמשך דבריו עמנואל מתאר את הטרדת הנשים: 'ואיש אל אשת רעהו יצהלו/ ינבלו פיהם ולדעת אודותיהן ישאלו/ [...] וכמה מן הנשים הצנועות/ בסבתם מלטבול היו נמנעות/ וכלו עיניהם בדמעות/.' — ראה: מחברות עמנואל, עמ' 529.

17 ראה: שו"ת מינץ, סימן ז; שו"ת דאינה, סימן קמט, עמ' 480. בהמשך דבריו קבל ר' עזריאל דאינה על אנשי הקהילה: 'ואיככה תעשו הרעה הגדולה הזאת להניח נשיכם נוהגות כפריצות זה, כי יודע בחוץ כלכתן לטבול, וכל רואיהן יביטון מתבוססות בטבילתן והן ערומות ועריה'. בהמשך דבריו אומר ר' עזריאל: 'וחטאתם לאלקים, כי יש ספק בטבילתן מפני הטיט שלא תהיה חציצה, והומות לעשות הטבילה מהר [...] ולא תוכלו לדקדק כהוגן וכשוורה [...]'. התשובה מצוטטת גם על-ידי בונפיל, יהודים.

18 התקנות — ראה: בונפיל, קווים, עמ' 71.

ג. ממנהגי ליל יום הכיפורים והושענא-רבה

בנושא אחר מספר ר' עובדיה דווקא על אדיקותן של נשות פאלרמו. לדבריו, בליל יום הכיפורים והושענא-רבה היה נהוג לפתוח את שני שערי בית-הכנסת ולשבת שם 'כל הלילה עד הבוקר', 'ובאות הנשים משפחות משפחות להשתחוות ולנשק הספרי תורה. ובפתח האחד תכנסנה ונכחו תצאנה'.¹⁹ מדבריו עולה שבפאלרמו היו נוהגים להיות ערים בלילות הכיפורים והושענא-רבה. על המנהג ביום הכיפורים שמענו כבר, כפי שציין הרטום, במקורות המאה ה-13, כמו המרדכי, ואף ר' יעקב בעל הטורים כותב: 'ועוד נהגו אנשי מעשה באשכנז שעומדים על רגליהן כל הלילה וכל היום [...] ועוד נהגו ללון בכ"ה [בבית הכנסת] ואומרים שירים ותשבחות כל הלילה'.²⁰ דברי ר' עובדיה מהווים אולי עדות ראשונה על מנהג זה של יום הכיפורים בדרום אירופה. אשר למנהג להיות ערים בליל הושענא-רבה, העיר הרטום שהוא לא מצא על כך שום ידיעה קודמת לימי האר"י (כמאה שנה אחרי ר' עובדיה). הרטום גם העלה את שאלת הקשר בין מנהג פאלרמו, שלא כלל לימוד, למנהג צפת המאוחר. ר' עובדיה איננו הראשון שמזכיר מנהג כזה. כפי שהעיר וילהלם, כבר ר' משה דה ליאון ציין באחד מחיבוריו: 'ואינן ישנים בזה הלילה לשמחתה [של כלה] והוא ליל הושענא רבה [...] והשרידים אשר ה' קורא אינם ישנים כל אותו [הלילה] ועוסקים בתורה והם יודעים להביט אם סר צלם מעליהם [...] ויודעים בצלם באותו לילה סימנים יודעים כי היא ליל ידוע לעניין זה'.²¹

כאן יש רמז לאמונה הנפוצה בימי-הביניים, המופיעה כבר בפירושו של הרמב"ן לתורה (במדבר יד: ט): 'כי בליל החותם לא יהיה צל לראש האיש אשר ימות בשנה ההיא'.²² אבל וילהלם, שפירסם את הקטע מתוך כ"י שוקן, מיהר להוסיף, שאין ללמוד ממנו או מקטעים מקבילים בזוהר, שבימי ר' משה היה קיים מנהג להיות ערים בליל הושענא רבה. המנהג הזה, טען וילהלם: 'נוצר רק בחוג מקובלי צפת במאה השש-עשרה'.²³ הרטום טען שאין עדות על מנהג זה לפני ר' עובדיה מפני שלא הכיר את דברי ר' משה דה ליאון, ואילו וילהלם לא הכיר את עדותו של ר' עובדיה ולכן טען שבין ר' משה דה ליאון למקובלי צפת לא קיימת אפילו עדות אחת. אנחנו יכולים לשלב את כל העדויות הנזכרות ולראות במנהג פאלרמו אולי חוליה מקשרת בין המנהג הקדום יותר של המאות ה-13-ה-15 למנהג המאוחר יותר של מקובלי צפת. מקורות מספרד ומפרובאנס מספרים, כי בליל הושענא-רבה 'נוהגים הרבה בני אדם לקום ממשכבם

19 ראה: יערי, אגרות, עמ' 106. השווה: יחזקאל מה: ט. יש לשים לב שמנהג זה של הנשים התקיים דווקא בימי הסליחה הכפרה של יום הכיפורים והושענא רבה, ושמא בחרו בימים אלה דווקא בגלל ההכרה בצורך להתכפר על התרשלותן בטבילה.

20 ראה: טור, או"ח, תרי"ט. למקורות אחרים — ראה: הרטום, עמ' 115.

21 ראה: וילהלם, עמ' 137. ראה גם הציור על עטיפת חוברת זו.

22 ראה: רמב"ן, כרך ב, עמ' רמז. מקורות נוספים — ראה: וילהלם, עמ' 134-136. ראה גם התמונה אצל: לאוסדן.

23 ראה: וילהלם, עמ' 137.

קודם היום ומסתכלין אם יראו צל ראשם [...]]; וכליל זה 'כורכים עצמם בסדין ויוציאין למקום שמגיע אור הלבנה ופושטין מעליהן הסדין ונשארים ערומים ופושטין אבריהן ואצבעותיהן. אם מצא צלו טוב הוא [...]'.²⁴ ר' עובדיה איננו מזכיר בפירוש את החיפוש אחר הצל, אבל יתכן כי רעיון שהיה כל כך נפוץ הגיע גם לפאלרמו והקימה בלילה היתה מיועדת, בין היתר, לצורך בדיקת הצל. אם כן, מעניין הוא שדווקא באותו לילה אשר בו נהגו הגברים לצאת החוצה ולחפש את צילם נהגו הנשים להיכנס לבית-הכנסת וליצור קשר פולחני עם ספר-התורה על-ידי השתחוויה ונישוק. כך נוצר היפוך פולחני של מצב ששרר ברוב ימות השנה, שבהם הגברים מנהלים את חיי הדת שלהם בתוך בית-הכנסת ואילו הנשים — מחוצה לו. המסוה של הלילה ודאי תרם ליצירת אווירה נוחה להיפוך מעין זה.

ד. ליל שמחת-תורה — גברים בדמות נשים?

ר' עובדיה מספר על מנהג הושענא-רכה ללא שמץ של ביקורתיות, אבל באשר לשמחת-תורה בפאלרמו הוא חורג משוויון-הנפש המאפיין בדרך-כלל את כתיבתו וכותב: 'וכשמחת תורה עושים דברים אשר נלאיתי לכתבם'.²⁵ לא רק ר' עובדיה קפץ את פיו בקשר למנהג יהודי פאלרמו בשמחת-תורה אלא גם אברהם יערי, שפירסם את האיגרת ב'אגרות ארץ-ישראל', לא העיר על כך וגם לא הזכירה בספרו 'תולדות חג שמחת תורה'. עצם השתיקה אומרת דרשני, ויש מקום לתהות על טיבו של מנהג זה. נראית לי אפשרות שבשמחת-תורה נהגו גם כן היפוך פולחני מסוים — אבל בכיוון הפוך לנוהג בהושענא-רכה וכהשלמה לו. אם כליל הושענא-רכה הופיעו הנשים בבית-הכנסת בצורה גברית, בשמחת-תורה הופיעו הגברים בבית-הכנסת בצורה נשית. מנהג כזה היה קיים באיזור ים התיכון כבר בתחילת המאה ה-14, כפי שהעיד ר' אברהם הירחי ב'ספר המנהיג':

ועל עטרה מעץ שנהגו לעשות בשמחת תורה, ולסככה בצעיפי נשים [...] ולתת עליו כל חלי וכתם ונזמי הנשים וטבעותיהן ותכשיטיהן שעליהן, ונותנין על התורה כשמוציאין אותה. ובעת הקריאה על ראש הקרויין [...] יש בו חשש גנאי משום לא ילבש גבר שמלת אשה שהן מתנאין בתכשיטי הנשים [...]. ושבת לבוורא בטלתיה בקהל אחד שהייתי בחג בשנת ס"ד לפרט [1303]. והחזקתי בהן לעשות עטרה של כסף וכן עשו.²⁶

24 ראה: וילהלם, עמ' 130-131, והמקורות המצוטטים שם. על מנהג זה ראה גם: צימלס, עמ' 247-248; טראכטנברג, עמ' 215. יצוין עוד, כי מבחינה גיאוגרפית יש לשים לב לתוזה של המנהג מזרחה דרך הים התיכון.

25 ראה: יערי, אגרות, עמ' 106. השווה: יערי, תולדות.

26 ראה: ספר המנהיג, עמ' תיח. (ההדגשה שלי — א"ה).

אבל ספק אם במעשה זה ביטל ר' אברהם הירחי מן העולם את המנהג לשים תכשיטי נשים על ראש הקוראים בשמחת-תורה. כמה מאות שנה אחרי כן נתבקש ר' יהודה אריה ממודינה לחתום על פסק 'על דבר בחורים שלבשו בגדי נשים שמה בקהלכם [אמסטרדם] ביום שמחת תורה'.²⁷ מאוחר יותר, במאה ה-17, הזכיר ר' שמואל אבוהב את 'הפרצופות שנשתמשו בהם דרך שמחה כחג העצרת' בקהילת ורונה.²⁸ אם כן גם במאה ה-13 וגם במאה ה-17 שומעים אנחנו על הופעת גברים כתכשיטי נשים או בלבוש נשים ביום שמחת-תורה, ואולי אותן דרכי שמחה בפאלרמו במאה ה-15, אשר ר' עובדיה נמנע מלתארם היו אף הן קשורות לשימוש בכגדי נשים בבית-כנסת. מצטיירת אפוא תקבולת, אמנם משוערת, בין ליל הושענא-רבה כשהנשים נכנסות לבית-הכנסת ומשמשות כגברים ובין שמחת-תורה כשהגברים מופיעים בבית-הכנסת בלבוש נשי.

אולי יהיו שיעדיפו את שתיקת ר' עובדיה על פני השערתי, אבל גם כזאת חשיבותה של איגרתו, שמעוררת אצלנו שאלות אפילו בשתיקותיה, על אחת כמה וכמה כשהיא מתארת בדרכה המיוחדת את חיי הדת והחברה של יהודי אגן הים התיכון בשלהי המאה ה-15.

27 ראה: אגרות ריא"מ, עמ' 187.

28 ראה: שו"ת דבר שמואל, סימן רמז.

משפחה יהודית באיטליה במאה ה-15 (דניאל נורסה ובנייביתו)

הפניות ביבליוגרפיות

אגרות ר' יהודה אריה ממודינה, מהדורת י' בוקסנבוים, תל-אביב תשמ"ד.
Z. Ankori, *Karaites in Byzantium, The Formative Years 970-1100*,
New York & Jerusalem 1959.

אגרות ריא"מ
אנקורי

ש' אסף, 'לחיי המשפחה של יהודי ביצאנץ', באהלי יעקב, ירושלים תשי"ג, עמ'
106-99 (פורסם לראשונה: ספר היובל לפרופ' שמואל קרויס, ירושלים תרצ"ז,
עמ' 169-177).

אסף

S. Bowman, *The Jews of Byzantium 1204-1453*, Alabama 1985. כאומאן

P. Burke, *The Historical Anthropology of Early Modern Italy*, Cambridge 1987. בורק

ר' בונפיל, 'יהודים נודדים באיטליה בשלהי ימי-הביניים', הגירה והתיישבות בישראל, קובץ מאמרים, ירושלים תשמ"ד, עמ' 139-153.

— —, 'קווים לדמותם החברתית והרוחנית של יהודי איזור וויניציאה בראשית המאה הט"ו', ציון, מא (תשל"ו), עמ' 68-96.

H. Gross, 'Das handschriftliche Werk' Assufot Analecten, *MWJ*, 10 (1881), pp. 64-87. גרוס

י' הקר, 'קבוצת אגרות על גירוש היהודים מספרד ומסציליה', פרקים בתולדות החברה היהודית [...] מוקדשים לפרופ' יעקב כץ, ירושלים תשמ"מ, עמ' 64-97.

מ' הרטום, 'למכתבי ר' עובדיה מבירמינדר', יבנה, ג, תש"כ, עמ' 112-124.

י"ד וילהלם, 'סדרי תיקונים', עלי עי"ן, מנחת דברים לש"ז שוקן [...] ירושלים תשי"ח-תשי"ב, עמ' 125-146.

I. Trachtenberg, *Jewish Magic and Superstition*, New York 1939. טראכטנברג

א' יערי, אגרות ארץ-ישראל, רמת-גן תשל"א.

— —, מסעות ארץ-ישראל, רמת-גן 1976.

— —, תולדות חג שמחת-תורה, השתלשלות מנהגיו בתפוצות ישראל לדרווחיהן, ירושלים תשכ"ד.

— —, 'תעודה לא נודעת בענין הפולמוס ברוויגו', מחקר ספר, ירושלים תשי"ח, עמ' 420-429.

ג' כהן, 'לתולדות הפולמוס על סתם-יינם באיטליה ומקורותיו, סיני, עז (תשל"ה), עמ' סב-צ.

J. Leusden, 'Philologus Hebreo Mixtus', *Encycl. Judaica*, 8, p. 1027. לאוסדן

מחברות עמנואל הרומי, מהדורת ד' ירדן, ירושלים תשי"ז.

J. Starr, *Romania: The Jewries of the Levant after the Fourth Crusade*, Paris 1949. סטאר

ר' אברהם הירחי, ספר המנהיג, מהדורת י' רפאל, ירושלים תשל"ח.

פרופ' ח' בינארט (עורך), יהודים באיטליה, מחקרים יוצאים לאור במלאת מאה שנה להולדתו של מ"ד קאסוטו, ירושלים תשמ"ח.

H.J. Zimmels, *Ashkenazim and Sephardim*, London 1976. צימלס

רמב"ן, פירוש של התורה, מהדורת ח"ד שעוועל, ירושלים תשי"ט.

שו"ת ר' עזריאל דאינה, מהדורת י' בוקסנבוים, כךך א, תל-אביב תשל"ז.

שו"ת מהר"י מינץ, ויניציאה שי"ג.

שו"ת דבר שמואל, ויניציאה תס"ב.

שו"ת הרמ"ז, ויניציאה תקכ"א.

S. Shechter, 'Notes on Hebrew MSS. in the University Library at Cambridge', *JQR*, o.s. IV (1892), pp. 90-101. שכטר

ק' שלזינגר, 'מחלוקת בענין סתם-יינם באיטליה, יובל שי" — לכבוד שי" עגנון, רמת-גן תשי"ח, עמ' 211-220.

תשובות הרי"ד לרבנו ישעיה דטראני הזקן, מהדורת וורטהימר, ירושלים תשל"ה.

תשובות הרמב"ם, מהדורת י' בלאו, ירושלים תש"ך.